

HARIDUS JA ÕPETAJASKOND EESTIS OMARIIKLUSE LOOMISE AASTATEL (1917–1920. AASTATE ALGUS)

Väino SIRK

Ajaloo Instituut. Rüütli 6, 10130 Tallinn, Eesti

On vaadeldud eesti õpetajaskonna katseid uuendada Eesti kooli 1917. aasta Veebruarirevolutsiooni järel ning iseloomustatud eesti enamlaste, sh. Vabadussõja ajal maa okupeeritud osas tegutsenud nn. töörahva kommuuni suhtumist eesti koolisse ja õpetajatesse, samuti hariduse ja õpetajate olukorda Saksa okupatsiooni ajal. On antud ülevaade Eesti Vabariigi algaastate õpetajaskonnast ja selle osast hariduspoliitika kujundamisel. Haridusalaste muutuste ulatust ja tempot Eestis on kõrvutatud mõnede teiste nn. uute riikide vastavate protsessidega.

20. sajandi rahvaste vabanemisliikumises kuulusid eestlased, lätlased ja leedulased nende hulka, kes löid oma riigi Esimese maailmasõja lõpul. Eeldused selleks kujunesid pikkamisi alates 19. sajandist moderniseerimise käigus, milles suurt osa etendasid haridus ja intelligents, sealhulgas õpetajaskond.

Need mõned aastad, mille jooksul eestlased muutusid tsariimpeeriumi alamatest oma rahvusriigi kodanikeks, olid nii töö- ja elutingimuste poolest kui ka mentaalses mõttes murrangulised õpetajaskonnalegi. On huvitav jälgida muutusi pedagoogide vaimses hoiakus, ühiskondlikus tegevuses, eesmärkides, käitumises ja eetikas kiiresti vaheldunud võimude ajal. See vääricks avaramat ja põhjalikumat käsitlust kui siinkohal võimalik, sest moodustas ju õpetajaskond suure osa tollaegsest intelligentsist. Pealegi oli õpetaja võimukandjate ja rahva teravama tähelepanu all kui paljude teiste ametite pidajad.

TSAARI-VENEMAA LANGUSE EEL

Kui 20. sajandi algul tõusis eestlaste seas esile poliitiline rahvuslus, olid selle esirinnas ka kooliõpetajad, eeskätt noorema põlvkonna esindajad. Rängad hoobid

tabasid eesti haritlasi, eriti rahvakooliõpetajaid 1905. aasta revolutsiooni mahasurumisel, kuid rahvuslik intelligents, nagu kogu eesti ühiskondki, muutus järgnevatel aastatel aina teovõimelisemaks.

1911. aasta kooliloenduse järgi oli Eesti algkoolides 2249 õpetajat (arvestatud ei ole linnakoolide õpetajaid). Neist oli kutsega 1732 (77%), mis ei olnudki väga vähe. Kuid kõik kutsega õpetajad ei olnud siiski õppinud pedagoogilistes õppeasutustes – need oli lõpetanud umbkaudu 50% õpetajaskonnast.¹ Mitmesugustel põhjustel oli rahvakooliõpetaja keskmine teenistusaeg ebaloomulikult lühike. Tuleb arvestada, et ka kutsega rahvakooliõpetaja, eriti maal, oli üldjuhul algkooliharidusega, millele lisandus õppimine kursustel, pedagoogikaklassides, algkoolil põhinevas seminaris või lihtsalt eksami sooritamine.

Esimese maailmasõja aastatel kutsuti paljud kogenud õpetajad sõjaväkke. Algkoolidesse tuli tööle rohkesti naisõpetajaid. Suurelt osalt olid nad kutsega ja hea üldharidusliku ettevalmistusega (tütarlaste gümnaasium, üksikjuhul ka kõrgem õppeasutus).² Eesti tütarlaste arv oli nii avalikes kui ka erakeskkoolides hakanud juba 1906. aastast kiiresti suurenema.³ Kõrgkoolis edasiõppimise võimalused olid naistel väga piiratud ja nii valisid paljud tütarlaste gümnaasiumide lõpetajad algkooliõpetaja ameti.⁴ Haritud naisõpetaja ilmumist algkooli, sealhulgas talurahvakooli tuleb pidada normaalseks ja paratamatuks. Halvem oli see, et mobiliseeritud õpetajad asendati sageli juhuslike ja täiesti ettevalmistamata inimestega.

Kerkisid esile uued arengusuunad, mille tagapõhjaks oli eesti kultuuri silmapaistev tõus ja professionaliseerumine 20. sajandi esimestel kümnenditel ning eesti kõrgharitlaskonna kiire kasv.⁵ Duumamonarhia ajal oli poliitiline kliima Venemaal muutunud. Ehkki ametlikes hariduskontseptsioonides ja -filosoofias valitses 19. sajandi vaim, toimus siiski järeleandmisi, mis varem oluksid mõeldamatud. Nii lubati Baltimaadel kohalikus keeles töötavaid eraõppeasutusi avada. Tartus asutati 1906. aastal eesti õppekeelega Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi tütarlastekool. Eraisikud (E. Lender, J. Westholm) pidasid ülal keskkooli, kus õpetati “vene keeles, aga eesti meeles”. Need õppeasutused, samuti näiteks Tallinna 1904. aastal eestlaste kätte läinud linnavalitsuse asutatud kaubandus- ja kommerskoolid võimaldasid tööd üsna paljudele eesti haritlastele, kellest mitmed olid varem sunnitud töötama võõrsil.

¹ **Laul, E.** Eesti alghariduskoolide õpetajate ettevalmistusest tsaariraja lõpul (1911. aasta 18. jaanuari kooliloenduse kvantitatiivne analüüs). – Nõukogude Kool, 1974, 3, 259–260.

² Samas, 258.

³ **Liim, A.** Tütarlaste keskhariiduskoolidest ja nende õpilastest 1861–1917. – Kleio, 1996, 4 (18), 29.

⁴ Et rahvakoolis osutusid naisõpetajad 20. sajandi algul meeskolleegidest haritumaks, on laiem, ka naabermaades (näit. Soomes) esinenud nähtus.

⁵ Vt. lähemalt: **Karjahärm, T., Sirk, V.** Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917. Tallinn, 1997, 155–156.

Linnaalgkoolide õpetajatest moodustasid eestlased tsaariaja lõpul juba rohkem kui poole. Nii olid 1915. aastal Tallinna algkooliõpetajatest 61,2% eestlased ja 34,7% venelased.⁶

Tsaariaja viimastele kümnenditele oli iseloomulik, et maal (kihelkonnakeskustes, alevites) asutati kroonualgkooli, kõrgemaid algkooli, eesti haridusseltside kooli (Nuustakul näit. progümnaasium), s.o. uusi, enam haridust andvaid kooli. See muutis mõnevõrra maaõpetajaskonna ilmet.

Noori rahvakooliõpetajaid iseloomustas sageli radikaalsus rahvus-, sotsiaal- ja usuküsimustes, püüd haridusele ja edasijõudmisele. Muude võimaluste puudusel osaleti mitmesugustel kursustel Eestis, Petrogradis, Moskvast, Soomes ja välismaalgi. Samuti oli see iseõppimise kõrgaeg Eestis. Tänu haridusseltsidele (neid suudeti asutada koos allüksustega vähemalt 170) said eestlased osaliselt ellu viia oma haridustaotlusi, luues kümneid kooli ja alustades keskkaridusegi andmist emakeeles.⁷ Eestlaste hulgas olid olemas jõud, kes olid võimelised iseseisva haridussüsteemi loomisele ja juhtimisele asuma.

Vaatamata eesti intelligenti kasvule, iseteadvuse tugevnemisele ja eesti tegelaste lootusele saada sõja võiduka lõpu järel Vene valitsuselt järeleandmisi, oli sel vastuolulisel ajal eesti rahvuse tulevik endiselt ebakindel. Valitsusrikkondades hauti uusi plaane tugevdamaks vene mõju ja riiklikku võimu Baltimaades.⁸ Eestlaste mõõdukatele taotlustele ei mõeldudki vastu tulla, mõtteviiside erinevus oli lepitamatu.

Tsaariametnikud pidasid vajalikuks ebaefektiivse venestuse turgutamiseks suurendada õpetajaskonnas venelaste ja õigeusklike osakaalu, kuid sellealased ettevõtmised osutusid väheviljakaks. Ei suudetud ka vallakoole ega õigeusu kooli lülitada riiklikku koolivõrku.

Üle jõu käiv sõda pärssis hariduselu algkoolist ülikoolini. Suurriiklikust vaatepunktist ei olnud muidugi mingi probleem, et Eestis (õigemini Balti kubermangude põhjaosas) puudus terviklik haridussüsteem. Küll aga valmistas see raskusi eestlastele, kellel tuli väga paljusid kutse- ja erioskusi (põllumajandusest kunsti ja muusikani), samuti tehnilist ja rakenduslikku kõrgharidust omandada kodumaast kaugel. Üsna sageli eelistasid eestlased Tartu ülikoolile Vene või välismaa ülikooli. 1915. aastal õppis juba enam kui pool eesti üliõpilastest võõrsil, neist Peterburis 31, Riias 11,4, Moskvast 7, Tartus 46,5 ja mujal 4,1%.⁹

Tsaarivalitsuse agoonia kuudel avanes Eesti rahvakoolist "kohutav lagunemise pilt", mida iseloomustas kooliametnike (eriti rahvakooliinspektorite ja -direktorite) takistamatu omavoli, aasta otsa seisvad koolid, "näljapalgaline, koolitõöst põgeneja kooliõpetaja" ja kasvav kirjaoskamatus.¹⁰

⁶ Vt. lähemalt: **Karjahärm, T., Sirk, V.** Eesti haritlaskonna kujunemine, 168.

⁷ **Kinkar, F.** Eesti haridusseltside ajaloost. Tartu, 1996, 201, 203.

⁸ **Karjahärm, T.** Ida ja lääne vahel. Eesti–Vene suhted 1850–1917. Tallinn, 1998, 298.

⁹ **Karjahärm, T., Sirk, V.** Eesti haritlaskonna kujunemine, 157.

¹⁰ Kasvatus ja Haridus, 1917, 1, 2.

“PÄIKESEPAISTELISE REVOLUTSIOONI” JÄREL

1917. aasta Veebruarirevolutsiooni järel jäid õpetajad endiste kooli juhtimisstruktuuride bürookraatlikku alluvusse. Ametnikud hoidsid esialgu vanast poliitikast kinni. Aeg oli siiski muutunud ja tingimused omaalgatuseks avardusid, organiseerumisvõimalused õieti alles tekkisid. Jaanuarist ilmus Peeter Põllu (1878–1930) toimetusel ajakiri Kasvatus ja Haridus. Aprillis toimus esimene ja juunis teine rahvahariduse kongress, kus ilmnos õpetajaskonna üldine rahulolematuus vana koolisüsteemiga. Julgelt nõuti nüüd õppetöö sisulist ümberkorraldamist, Eesti kohaliku koolivalitsuse loomist, õigust emakeeles õpetada nii alg- kui ka keskkoolis ning soovitati Venemaale läinud eesti õpetajad kodumaale kutsuda. Toodi välja tsariaegse pedagoogikahariduse puudused ja arvati, et naised tuleb õpetajate ettevalmistusasutustesse võtta meestega samadel alustel, seminarid peavad hakkama andma keskkoolile vastavat üldharidust ja õpetajate instituudid (selline töötas 1914. aastast ka Tartus) tuleb kujundada kõrgemateks pedagoogikaõppeasutusteks.¹¹ Loodi õpetajate organisatsioonid kohtadel ja mais Eesti Kooliõpetajate Keskliit (aprillist 1919 Eesti Õpetajate Liit). Keskliidu esimeheks valiti P. Põld kui erudeerituim, pedagoogikateadlaseks kujunenud eesti õpetaja.

Muutuste ootus tõstis huvi õpetajate täienduskursuste vastu. Neid toimus suvekuudel mitmel pool (Tallinnas, Tartus, Paines, Haapsalus, Pärnus jm.). Osavõtt oli “õige rohke”, õppeainetest olid esikohal eesti keel ja kodumaatundmine.¹² 4.–6. augustini Tartus toimunud esimesel Eesti matemaatikaõpetajate kongressil (osavõtjaid ligi 60) olid peaküsimusteks eesti oskussõnade loomine, õppekavad ja -viisid.¹³

P. Põld kutsus üles viivitamata eesti kooli loomisele asuma, eesmärgiks tuli seada kooli täielik natsionaliseerimine, eesti keel pidi lõpuks õppekeeleks saama alg-, kesk- ja isegi ülikoolis. Teine juhtmõte oli kooli demokratiseerimine ja kõigile kättesaadavaks tegemine, s.t. tasuta haridus. Oluliseks seati kooliastmete üksteisele järgnevus ja ühise kava järgi korraldatus (ühtluskooli idee). Ometi ei hinnanud P. Põld tulevikuvõimalusi eriti julgustavaks. Ta ennustas rasket võitlust eesti haritlaste loidusega, lastevanemate orjameelsusega ja vene rahvuslaste valitsemishimuga, mis oli iseloomulik kadettidele ja sotsiaaldemokraatidelegi.¹⁴

“Päikesepaistelise revolutsiooni” järel ei tulnudki Petrogradist hariduspoliitilist signaali, nagu oleks impeeriumi hariduskorraldus otsustavalt detsentraliseeritud ja rahvaste taotlustele vastu tulnud. Rahvahariduse minister A. A. Manuilov mõõnis küll aprillis ülevenemaalisel õpetajate kongressil Petrogradis, et ministeerium peab põhimõtteliselt rahvakeelt algkoolis õigustatuks ja keskkooliski

¹¹ Rahvahariduse kongress 7., 8. ja 9. aprillil 1917 Tartus. – Kasvatus ja Haridus, 1917, 5/6, 162.

¹² Kasvatus ja Haridus, 1917, 7–9, 215.

¹³ Samas.

¹⁴ Põld, P. Meie hariduslised paleused ja nende teostamine. – Kasvatus ja Haridus, 1917, 3/4, 67–71.

lubatakse vastava soovi korral emakeeles õpetada, kuid see oli vaid suusõnaline avaldus. Samas esinenud Jüri Annusson (1884–1965) ja Julius Seljamaa (1883–1936) näitasid, et vanad inspektorid töötavad kõikidele uuendustele vastu ja leiavad toetust oma ülemustelt.¹⁵ Ka Riia õpperingkonna kuraator professor Vladimir Grabar (1865–1956) lubas järeleandmisi, kuid otsuseid ei järgnenud. Eesti intelligentsi püüdlused olid endiselt vastuolus nüüd demokraatlikuks kuulutatud Venemaa tegeliku hariduspoliitikaga. Eesti rahvuslikud parteid taotlesid föderatiivse Vene Vabariigi loomist, millesse kuuluva Eesti osariigi võimkonnas oleksid ka kool ja haridus.

20. ja 21. juulil valis Maanõukogu Eestimaa Maavalitsuse, mille haridusosakonna juhatajaks sai P. Põld. Ehkki esimese eestlaste riikliku ülemaalse haridusorgani tegevus oli piiratud mitmesuguste Vene Ajutise Valitsuse määrustega, muutis ta kohaliku haridusalase algatuse siiski tõhusamaks. Põld töötas välja Eestimaa Koolivalitsuse ajutise korralduse, mille põhijooned kehtisid veel Eesti Vabariigiski.

Nii nagu eestlased said Ajutise Valitsuse kohaliku riigiaparaadi etteotsa (sh. maakondade komissarideks ja miilitsaülemateks), pandi mõned eesti haritlased nüüd end tsarismi teenritena ja venestajatena kompromiteerinud rahvakooli-inspektorite asemele. Näiteks kinnitati Tartu Õpetajate Seltsi ettepanekul õpperingkonna valitsuse poolt Tartu II jaoskonna inspektoriks endine Valga kõrgema algkooli õpetaja Friedrich Volrad Mikkelsaar (1886–1930), Viljandi jaoskonna inspektoriks Moskva ülikooli lõpetanud keelteõpetaja ja koolijuhataja Mihkel Varrik (1879–1967) ning Tallinna II jaoskonna inspektoriks Ernst Martinson (1935. aastast Enn Murdmaa, 1874–1957). Õpetajaskond soovis suunata oma võimekamaid esindajaid koolikorraldust juhtima pedagoogilise üldsuse poolt heaks kiidetud uute ideede vaimus. On iseküsimus, kui viljakalt nad said vanas institutsionaalses süsteemis töötada.

2. augustil võttis Maanõukogu vastu mitmed otsused eesti õppekeele kehtestamise kohta alg-, kesk- ja kutsekoolides. Rahvahariduse, kaubanduse ja tööstuse ning põllutöö ministrile saadeti vastavad märgukirjad. Augusti lõpul nõudis Maavalitsus Rahvahariduse Ministeeriumilt eesti keele viivitamatut maksmapanemist rahvakoolis. Saavutati, et 13. septembril teatas rahvahariduse minister Riia õpperingkonna kuraatorile, et kõigis ühe- ja kaheklassilistes algkoolides (3–5 õppeaastat) on õpetamine kohalikus keeles lubatud tingimusel, et vene keel jääb edasi õppeainena ja et kohalik omavalitsus tagab vene lastele õppimise nende emakeeles.¹⁶ Vastavalt sellele tegi haridusosakonna juhataja P. Põld kokkuleppel õpperingkonna kuraatoriga korralduse, et põlisrahvusest lastega koolides otsekohe eesti õppekeelele üle mindaks. Siit edasi sai aga liikuda väga ettevaatlikult, sest õppeasutused allusid endiselt Vene ministeeriumidele. Keskkoolide pedagoogikanõukogudes, kus oli rohkesti vene ja saksa õpetajaid, ei oleks eestlastel

¹⁵ Ülevenemaaline õpetajate kongress. – Kasvatus ja Haridus, 1917, 3/4, 118–119.

¹⁶ Kasvatus ja Haridus, 1917, 7–9, 215.

õnnestunud eesti õppekeelele toetust saada. Muidugi ei pooldanud kõik eesti õpetajad vaoshoitud käitumisjoont. Juba esimesel rahvahariduse kongressil aprillis puhkes äge poleemika, kus resoluutselt tegutsema õhutajad Artur Vallner (1887–1939), Johan Kana (1882–1934) jt. kutsusid üles loobuma ministrite palumisest ja toetuma tööliste-soldatite nõukogu jõule.¹⁷ Tegelikult ei teinud eesti haridustegelased selgitustööd mitte ainult Petrogradi võimukoridorides, vaid ka vene pedagoogilise avalikkuse hulgas. Ent ponnistused mõlemal suunal osutusid väheviljakaks.

1917. aasta sügisel tehti siiski mõnede keskkoolide eestikeelseks muutmisega algust. Nii kehtestati eesti õppekeel Tallinna linna poeglaste kommertskooli ettevalmistus- ja esimeses klassis, Tartu kommertskooli ettevalmistusklassides ja Tallinna linna tütarlaste kommertskooli esimese ettevalmistusklassi paralleelklassis. Rakveres avati linna eestikeelne tütarlaste gümnaasium ja Tallinnas reaalkooli majas eestikeelne reaalkool (esialgu ettevalmistus- ja esimese klassiga).¹⁸ Selgus, et mõnel pool toodi eestikeelsetesse klassidesse üsna vähe õpilasi. Lapsevanemad ja osalt keskkooliõpetajadki võrdsustasid haridust võorkeelteoskusega. Keskkoolis nähti ennekõike sotsiaalse tõusu võimaldajat ja ettevalmistust ülikooliks. Viimase emakeelsusest ei osanud laiemad ringkonnad veel unistadagi.

Sügisel lähenedes süvenesid majanduslaos ja poliitilised pinged. Võimude seni napi haridustöö varjutas destruktiivsus. Riia langemise järel (22. augustil) algas uue hooga õppeasutuste evakueerimine. Eesti haridussüsteem kannatas sellisel määral, mis ületas venestusaja algusaastatel tekitatud kahju.

Maanõukogu kutsus eestlasi üles kodumaalt mitte lahkuma. Evakueeritud riiklike õppeasutuste asemele avati uusi, sh. linnavalitsuse koole ja töötati tulevikuplaanidegi kallal. Näiteks arvas äsja Vologda kubermangust kodumaale tagasi pöördunud gümnaasiumiõpetaja Johannes Kiiwet (1879–1967), et Lääne-Euroopale järele jõudmiseks tuleks meil rahvakooli kursus muuta seniselt kolmelt aastalt nelja-viie aasta jooksul kuueaastaseks, neljaaastaseks aga juba 1918/19. õppeaastast. Olemasolevad õpetajad olid tema arvates võimelised õpetama ka kuueklassilises algkoolis, kui nad käivad suvekursustel ja hoolega oma teadmisi täiendavad.¹⁹ J. Kiiveti visioonis oli tabatud eesti kooli edasise arengu põhijooni, kuid kõik kujunes siiski komplitseeritumaks ja lükkus maad ootavate katsumuste tõttu ajas edasi.

ENAMLASTE VÕIMU JA SAKSA OKUPATSIOONI ALL

1917. aastal ja järgmise algul olid eesti enamlased kinni dogmaatilistes ideoloogiakammitšates, pooldasid unitaarset tsentralistlikku Vene riiki ja ühtset

¹⁷ Rahvahariduse kongress 7., 8. ja 9. aprillil Tartus. – Kasvatus ja Haridus, 1917, 3/4, 114.

¹⁸ Kasvatus ja Haridus, 1917, 7–9, 215.

¹⁹ Kiiwet, J. Rahvakooli õpeaja pikkus ja õpilaste vanadus. – Eesti Kool, 1918, 1/2, 13.

seadusandlust ning kartsid omariiklust isegi piiratud suveräänsusega nõukogude vabariigi kujul.²⁰ Naiivselt arvati, et nõukogude tegelastel jääb Eesti siseelus tegevusvabadus nii Vene nõukogude vabariiki kui ka edaspidi Euroopa nõukogude vabariiki kuuludes.

VSDTP programmis oli juba 1903. aastast emakeelse ja tasuta hariduse nõue koos üldise koolikohustusega kuni 16 aasta vanustele lastele. Vastavalt sellele üldsõnalisele kavale olid enamlased tegusamad alghariduse vallas, kesk- ja kõrghariduse suhtes võib täheldada teatud võõrastust ja umbusaldust, samas ka otsustusvõimetust ja edasilükkamistaktikat.

Õpetajaskonda nähti enamlaste ideoloogias kui nõukogude valitsuse abilist ja nõukogude poliitika elluviijat koolis. Rõhutati õpetaja tihedat seost tööliisklassiga, tauniti apoliitilisust. Eesti Tööraha Koolivalitsuse rahvakooli osakonna juhataja Juhan Tautsi (1885–?) meelest oli õpetaja “intelligentne proletar”, rahvakooliõpetajatest arvas ta 70–80% proletariaadi hulka, vaid väikese osa nii varandusliku seisu kui ka poliitiliste vaadete poolest väikekodanluse leeri.²¹

Õpetaja haridustasemest tähtsam oli teadlikkus, seepärast arvati, et keskkoolija algkooliõpetaja palk peab edaspidi olema ühesuurune.²² Tegelikult vastandati rahvakooli ja keskkooli õpetajaskonda. Kui esimest peeti vähemalt osalt progressiivseks ühiskonnakihiks, siis teisesse suhtuti umbusklikult. Kui Tallinna Töölise ja Sõjaväelaste Saadikute Nõukogus jõuti jaanuaris 1918 koolide järelevalve tõhustamise küsimuseni, võeti sihikule just gümnaasiumid ja erakoolid.²³ Enamlastest haridusjuhtide ning keskkooliõpetajate ja koolijuhtide vahel ei olnud üksmeelt kooli autonoomia, pedagoogikanõukogu õiguste ja keskkooli eestikeelseks muutmise küsimustes. Ka niisugused taotlused nagu töölistesoldatite nõukogude esindajate pedagoogikanõukogudesse arvamise pidid aitama just keskkooli kontrolli alla saada.

Maailmavaatelise pluralismi eitamine pidi varem või hiljem viima suurpuhastuseni õpetajaskonnas. Seda enam, et eesti õpetajate seltsid taunisid vägivallavalitsust, nõudsid endiselt Eesti enesemääramist, kodanikuvabadusi jm. Puhastus kavatsetigi läbi viia eelseisval suvel. 30. juunil 1918 taheti kõik alg- ja keskkooliõpetajad vallandada ja uuesti ametisse võtta vaid uutele nõudmistele vastavad.²⁴ Ja alles siis pidid kõik “valitsuse ja seltskondlised keskkoolid” lõplikult eesti keelele üle minema. Pahaendeline oli märkus, et koos üleminekuga eesti keelele need koolid “tulevad põhjaliku muudatuse alla”.²⁵

²⁰ Graf, M. Eesti rahvusriik. Ideed ja lahendused: ärkamisajast Eesti Vabariigi sünnini. Tallinn, 1993, 221–222.

²¹ T[auts], J. Rahvakooli õpetaja ja poliitiline moment. – Eesti Kool, 1918, 3/4, 45.

²² Eesti kooliõpetajate kongress Tallinnas linna kommertskooli ruumides 28.–30. detsembril 1917. a. – Eesti Kool, 1918, 3/4, 60–61.

²³ Metsis, L. Eesti külakoolist kuueklassilise algkoolini. Tallinn, 1995, 45.

²⁴ Eesti Kool, 1918, 3/4, 35.

²⁵ Samas.

Enamlaste haridusalastest ettevõtmistest väärrib tähelepanu püüe allutada Eestis olevad õppeasutused kohalikule juhtimisele (Eesti Tööraha Koolivalitsusele). Seda on märkinud ka T. Ü. Raun.²⁶ Iseasi on, kui võrd üritus tegelikult õnnestus arvestades kas või raskustes vaevlevat koolide finantseerimissüsteemi. Samuti ei lõpetanud Vene nõukogude rahvakomissariaadid sekkumist siinsetesse haridusküsimustesse.²⁷

Kõrgkoolidega tegelevat organit või isikut Tööraha Koolivalitsuses ei olnudki: ilmselt ei peetud kõrgharidust mitte kohaliku võimu, vaid keskvalitsuse pädevusse kuuluvaks. 1918. aasta algul hakati siiski Tartu ülikoolile tähelepanu pöörama.²⁸ Küll aga oli A. Vallneri ülesandeks töö kesk- ja kutsekoolidega ning õpetajate ettevalmistamine. Otsustati natsionaliseerida õpetajate seminarid ja takistada umbkeelsete tegelaste seadmist seminaride etteotsa.²⁹

Enamlaste koolivalitsus ei suutnud efektiivselt kasutada lühikest aega, mis oli tema käsutuses, aega, kui Petrogradi keskvalitsus pidas lubatavaks teatud haridusküsimuste detsentraliseeritud lahendamist kohtadel. Juba 23. veebruaril 1918 avaldati hariduse rahvakomissari määrus kõigi õppeasutuste allutamise kohta Hariduse Rahvakomissariaadile.³⁰ Sel päeval põgenesid Tallinnas nõukogude tegelased laevadele, Saksa väed olid linna külje all ja Pärnus loeti Endla teatri rõdult rahvale ette Eesti iseseisvusmanifest.

Punaarmee kannul taas Eestisse jõudnud, kuulutasid enamlased 29. novembril 1918 Narvas välja nn. tööraha kommuuni (kommuuna). Kui 1917. aasta lõpul ja järgmise algul võisid eesti enamlased arvestada veel kohaliku punakaardi ja märkimisväärse osa elanike toetusega, siis kommuuni päevil püüsid nad vaid võõrväe kaitse all viimase tagalas. Sellekohane oli ka nende poliitika, sh. hariduspoliitika, kui niisugusest üldse kõnelda saab. Kommuuni rahvahariduse osakond (juhataja A. Vallner) pidas Eestile kohaseks Nõukogude Venemaal välja töötatud ühtse polütehnilise töökooli põhimõtteid, sest hariduse ja kasvatuse aluseks peeti "saaduste valmistavat tööd".³¹ Kavatseti luua kaheastmeline töökool, esimene viieklassiline, teine neljaklassiline (13–17-aastastele).³² Sisuliselt oleks see tähendanud omalaadset kõrgemat algharidust, mis oli ilmselt mõeldud asendada nii algkooli kui ka traditsioonilist keeli ja teaduste aluseid õpetavat keskkooli. Kõrgharidusest, mis pidanuks niisugusele töökoolile järgnema, annavad ettekujutuse nii Eesti Tööraha Kommuuna Tartu ülikooli loomise haridust

²⁶ Raun, T. U. Estonia and the Estonians. Stanford, 1987, 103.

²⁷ Eesti Riigiarhiiv (ERA), f. R-1233, n. 1, s. 61, l. 131, 174, 200, 207.

²⁸ Tartu ülikooli ajalugu, II. 1798–1918. Koost. K. Siilivask. Tallinn, 1982, 319.

²⁹ Eesti Kool, 1918, 3/4, 38.

³⁰ Saat, J. Nõukogude võim Eestis. Oktoober 1917 – märts 1918. Tallinn, 1982, 319.

³¹ Wallner, Ar. Tööraha kultuur. – Klassivõitlus, 1919, 11, 43.

³² Revolutsioon, kodusõda ja välisriikide interventsioon Eestis (1917–1920), II. Eesti Tööraha Kommuun, kodusõda ja võitlus rahu eest. Märts 1918–veebruar 1920. Toim. K. Siilivask. Tallinn, 1982, 211.

nivelleeriv kava kui ka 1919. aasta kevadel Petrogradis tööle hakanud nn. Eesti Tööraha Ülikool.³³

Eestis ei suutnud enamlased hariduse alal kuigi palju korda saata. Suuremate muudatustega loodeti alustada jaanuarist 1919, kui Vene keskvalitsuse sellekohane instruksioon ilmub. Kuid jaanuaris tuli neil juba põgeneda. Üldsuund oli, et erakoolid tuleb üle võtta või kinni panna. Kõiges andis tunda haritud jõudude puudumine, sellest tulenev ideede nappus ja oskamatus kasutada haridusalast minevikupärandit.

Iseloomulik on, et kommuuni tegelased süüdistasid õpetajaid haridustöö ebaedus. Mitmed olevat põgenenud “valgete väerinna taha”. Virumaa valdades olevat “ligi pooled õpetajad valgetega seltsis ära jooksnud”, mistõttu mitte kõiki koole ei saadud avada.³⁴ Ka Rakvere linna koolidest oli suurem osa õpetajaid “ära jooksnud”.³⁵ Seevastu Tartus olevat palju õpetajaid kohale jäänud.

Vallutatud aladel korjati õpetajatelt ankeedi vormis mitmesuguseid andmeid, millest olevat selgunud, et “meie kooliõpetajate kultuuriline tasapind õige madalal seisab... Niisuguste õpetajatega poleks ka Kommuuna valitsus suutnud kooliuuendust teostada, kuigi ta ka kauemaks ajaks oleks Eestisse jäänud püsima.”³⁶ Õpetajate vastused trükitud plangil “Eesti Tööraha Kommuuna Kultuura ja Hariduse Valitsus. Teated õpetajate kohta” on osaliselt säilinud.³⁷ Tavaliste teenistusandmete kõrval oli mitmeid õpetajate sotsiaalset päritolu, ühiskondlikku tegevust (missugustest õpetajate kongressidest osa võtnud, missuguste seltside liige olnud ja missuguseid avalikke ameteid pidanud veebruarist 1917 alates) ja maailmavaadet (“poliitiline ilmavaade”, “tööraha mõtteteaduse” ja materialistliku dialektika tundmine) uurivaid küsimusi. Lõpuks küsiti, kas suudetakse “tööraha õpetaja ametit tema kõrguse kohaselt südame tunnistuse järele täita” ja hoiatati valeandmete esitamise eest tööraha kommuuni kohtuga. Õpetajad on oma maailmavaadet nimetanud sotsialistlikuks, kommunistlikuks, esseerlikuks, tolstoilikuks, parteituks, vahel jätnud sellele küsimusele hoopis vastamata. Karl (Kaarel) Leetberg (1867–1945) on ausalt märkinud, et maailmavaade “on olnud kodanlik”.³⁸ Karl Woldemar Rothberg (1880–?), Peterburi ülikoolis õppinud pedagoog, sõandas kahelda kommunismi võimalikkuses lähitulevikus. Siiski on enamlased mõlemad mehed õpetajakohale kinnitanud.

Kommuuni Kultuuri ja Hariduse Valitsuses võeti ankeediandmeid arvestades nõuks osa õpetajaid vallandada, võimaldades neil mõne aja pärast “tööraha

³³ Tamme, E. Jaan Sarv Tartu ülikooli juhatajana Eesti Tööraha Kommuuni perioodil. – Rmt.: Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, I. (TRÜ ajaloo komisjoni materjalid.) Tartu, 1975, 184–193.

³⁴ Kodusõda ja välisriikide interventsioon Eestis 1918–1920. Dokumente ja materjale, I. Toim. K. Siilivask. Tallinn, 1984, 202–203.

³⁵ Eesti Riigiarhiivi Filiaal (ERAF), f. 28, n. 3, s. 702, l. 24.

³⁶ Ar. W[allner]. Eesti Tööraha Kommuuna teostamise lühike ülevaade. – Klassivõitlus, 1919, 8, 8.

³⁷ ERAF, f. 28, n. 3, s. 704.

³⁸ Samas, l. 21.

majandus- ja kasvatusteaduses ja materialistlikus dialektikas” eksam sooritada. Üldiselt kujutasid kommuuni tegelased eesti õpetajat mustemates värvides kui enamlased Oktoobrirevolutsioonile järgnenud kuudel. Siis nähti vähemalt rahvakooliõpetajas üldjuhul koolitatud proletaarlast.

Karl Marxi ideed kuulutati riiklikuks õpetuseks, mida pidid levitama kirikus ja koolis kommuuni nõukogu poolt määratud “tööraha õpetajad”. Viimaste puudumisel võisid kommunistlikku ideoloogiat koolis õpetada ka tavalised kooliõpetajad, kellel 1919/20. õppeaasta algul tuli anda eksam “kommunismuse õpetuse peajoonte tundmise asjus.”³⁹ Õpetajad jagati kahe vastandliku kultuuri kontseptsioonist lähtudes nendeks, kes “kõrgema kultuura, nimelt tööraha-kultuura püüeteni on kasvanud”, ja nendeks, kes veel “madalama, kodanluse-kultuura kütketes vangistatud”.⁴⁰

Võõrvallutajatele omane seisukoht, et nende haridusalaste eesmärkide saavutamisel on suurimaks takistuseks eesti õpetaja, oli iseloomulik ka Saksa okupatsioonivõimudele. Viimaste tulekul mindi mitmes keskkoolis üle eesti õppekeelele, et panna sakslased sündinud fakti ette. Selle sammu astumist kergendas asjaolu, et suur osa vene õpilastest ja õpetajatest olid Eestist lahkunud. Ka lapsevanemad mõistsid, et vene keele aeg oli läbi ja alternatiiviks eesti õppekeelele võis olla vaid saksa keel, mis lastele oleks suuri raskusi valmistanud.

Kuni kevadeni lasti koolidel töötada enam-vähem endistel alustel. Siiski suleti ülestõusmispühadest õigeusu koolid (umbes 200 kooli ligi 400 õpetajaga). Üksikud neist koolidest said õiguse erakoolidena tööd jätkata, paljudes kohtades (eriti Viljandi- ja Saaremaal) võttis Saksa võim õigeusu kogudustelt koolimajad ja maad ning pani ametisse uued õpetajad.⁴¹

Juuni algul kinnitas 8. armee ülemjuhataja Liivi- ja Eestimaa rahvakooli, keskkooli ja eraõpetuse määrused.⁴² Neis avaldus tendents hoida algkool lahus keskkoolist ja rahvakool kõrgematest koolidest. Eesti õpetajate enamikule oli see

³⁹ ERAF, f. 28, n. 1, s. 446, l. 3–4.

⁴⁰ Ar. W[allner]. Eesti Tööraha Kommuuna teostamise, 8.

Selsamal 1919. aastal on A. Vallner teisel väitnud, et “endiste kooliõpetajatega pole nüüd midagi peale akata.” Ta oli jõudnud koguni töökooli eitamiseni. See olevat “imperialismuse sünnitus ja vastab kapitalistide tarvidustele”. Igasugune kooli reformimine, kaasa arvatud nõukogude töökool, olevat vaid rahulolematust sünnitanud, mis jätkuvat seni, kuni “kool üldse maa pealt kaob” (Wallner, A. Ons kool ja eriti töökool meie aridusasutuse ideaal? Peterburg, 1919, 7, 9, 20). Nii oli A. Vallner, üks väheseid kommuuni kõrgharidusega tegelasi, asunud Venemaal valitsenud pedagoogilise ideestiku segaduses kuulutama kooli likvideerimise absurdset teooriat. Eestis aga saavutasid 1920. aastal Venemaalt naasnud Johannes Käis (1885–1950) ja teised kooliuuenduslased kogu maailmas levinud töökooli- ja aktiivsuspedagoogikat arendades ja koolitöös rakendades huvitavaid tulemusi.

⁴¹ ERA, f. 1108, n. 1, s. 1, l. 2.

⁴² Verordnung betreffend Neuordnung des Volksschulwesens in Liv- und Estland. – Verordnungsblatt für Liv- und Estland, 1918, 15. Juni, nr. 26, 265–269; Verordnung über Ausgestaltung und Unterhaltung der öffentlichen höheren und mittleren Schulen in Livland und Estland. Verordnung betreffend Regelung des Privatunterrichts in Liv- und Estland. – Verordnungsblatt für Liv- und Estland, 1918, 19. Juni, nr. 27, 275–278.

vastuvõtmatu. Vähemalt kolmeaastases rahvakoolis jäeti õppekeeleks emakeel, kuid lõpetamisel pidid lapsed valdama saksa keelt. Üldine koolikohustus (*der allgemeine Schulzwang*) tuli sisse viia niipea, kui avalike rahvakoolide arv seda võimaldab. Kõrgematel kooliastmetel pidi kõigis avalikes koolides edaspidi olema saksa õppekeel (1918/19. õppeaastat käsitleti üleminekuajana), eestikeelena lubati vaid õigusteta erakoole. Baltimaade koolikorralduse alusena nähti Preisi haridussüsteemi. Õpetajate seltsid ja liidud kas keelati või takistati igati nende tööd.

Linnades moodustati kooliametid, maal kinnitati kooliinspektorid, kelleks sageli olid pastorid, ka Venemaalt põgenenud sakslased. Kooliõpetajate valimine, kinnitamine ja vallandamine läks kooliameti kätte. Seal, kus kooliametisse kuulus mõõdukamat joont pooldavaid baltisakslasi ja eesti haridustegelasi (nagu Tallinnas) püüti sõjaväevõimude karmi koolipoliitikat pehmendada.⁴³ Taas turgutati koduõpetust pastori kontrolli all. Kooli autonoomia, mis tugines eeskätt pedagoogikakomiteele, tunnistati kahjulikuks ja lastevanemate komiteed kaotati. Siiski olevat sügisel Tartus kehtestatud “sunduslik kooliskäimine”⁴⁴, mis on hariduslooliselt märkimisväärne, sest tsaariajal teatavasti Eesti linnades koolikohustus puudus.

Suurt tähelepanu osutati õpetajate meelsusele (*politische Zuverlässigkeit*). Mais saadeti õpetajatele ankeedid, mis tuli täita ja saata sõjaväevõimudele.⁴⁵ Tunti huvi õpetajate rahvuse, usutunnistuse, eelhariduse ja saksa keeles õpetamise suutlikkuse vastu. Virumaa õpetajad on meelsuselt enamasti vastuvõetavaks hinnatud, kuid on ka kõlbmatuks, ebasoovitavaks ja bolševikeks nimetatuid.⁴⁶ Saksa keelt aga enamik maaõpetajaid ei osanud või valdas seda ebapiisavalt.

Õpetajaid emigreerus sakslaste tulekul Venemaale, vallandatud õpetajatel soovitasid sõjaväevõimud sageli vabatahtlikult Venemaale sõita, vangistatud õpetajaid saadeti ka Saksamaale ja mujale. Sobivaks peeti venestuse eel luterliku saksameelse koolituse saanud õpetajaid. Suve teisel poolel suunati õpetajaid kursustele, kus peaineteks olid saksa keel ja usuõpetus, lektoriteks sõjaväelased ja pastorid. Õpetajate kursuse korraldamise loa sai siiski ka Pärnumaa Õpetajate Selts.⁴⁷

Vallandati rohkesti eestlasest ja venelasest keskkooliõpetajaid. Nagu eesti intelligentsi teistelegi kihtidele iseloomulik, oli ka õpetajatest okupatsiooni teisel poolel suur osa töötä. Vallandatute kohad täitsid sageli Venemaalt sisse sõitnud sakslasest gümnaasiumiõpetajad. Viimaseid olevat saabunud “terved transpordid”⁴⁸, nii et kõigile kohti ei jätkunud ja tööpuudus suurenes veelgi.

⁴³ Jensen, J. Tallinna Linna Poeglaste Humanitaargümnaasium 1631–1931. Tallinn, 1931, 87.

⁴⁴ Eesti Kool, 1918, 8, 166.

⁴⁵ Raid, J. Okupatsiooni ikkes. 1918. a. Saksa okupatsioon Eestis. Tallinn, 1966, 100–101.

⁴⁶ ERAF, f. 28, n. 3, s. 705, l. 1–13.

⁴⁷ Eesti Kool, 1918, 6, 123; Kasvatus, 1919, 4, 122.

⁴⁸ Eesti Kool, 1918, 7, 138.

Sakslaste poolt tagandatud esseerist õpetaja ja haridustegelase Jaan Piiskari (1883–1941) arvates oli eesti õpetajate solidaarsus ja organiseeritus alles üsna nõrk “nagu selgus okupatsiooni ajal, kus mõnele ametivendadele (kui neid nii võib nimetada) midagi ei maksnud lahtilastud õpetajate kohtadele asuda”.⁴⁹ Töö leidmise hõlbustamiseks asutati juba 1917. aastal Tartus Eesti Kooliõpetajate Keskliidu teadetebüroo.⁵⁰ Olulisem oli aga see, et 1918. aasta sügisel asutasid eesti seltsid nii linnades kui ka alevites erakeskkoole, samuti mõningaid kutse- ja eriõppeasutusi, nagu põllutöökeskkooli Tallinnas ja Eesti Tehnika Seltsi tehnikakursused, millest kujunes Tallinna Tehnikum (1920), rahvusliku kõrgema tehnikahariduse häll. Nendes koolides leidsid tööd eesti õpetajad. Näiteks Saksa võimude loata avatud Mustvee haridusseltsi keskkoolis suudeti palgata 12 õpetajat, sest ohutunne eesti keele ja kultuuri saatuse pärast tagas tollal koolile laialdase toetuse.⁵¹ Nii algas just 1918. aastal eestikeelsete keskkoolide võrgu ja õpetajaskonna ulatuslikum kujunemine. See osutab aastaid kulgenud haridusliku omaalgatuse äkilisele võimendumisele keskhariduse vallas vahetult enne Eesti riikluse tegeliku konstitueerumise algust. Ulatuslik militaarse saksastamise vastane ühisrinne 1918. aastal oli eesti ühiskonnale uus ja vaimselt tugevdav ajalookogemus.

ESIMESTEL ISESEISVUSAASTATEL

Eesti Ajutine Valitsus võis avalikult tegutsema hakata 11. novembril 1918. Järgmisel päeval asutati Haridusministeerium, mille võimkonda otsustati anda kõik koolid. 30. novembril, paar päeva pärast Vabadussõja algust avaldas valitsus deklaratsiooni otsustavast hariduspoliitilisest pöördest: “Rahvahariduse alal on Ajutine Valitsus sunnitud kõige pealt venestamise ja saksastamise katsed lõpetama. Koolid tulevad rahvuslisele alusele seada, rahvusliste segakoolide lõpetamine viiakse kõige kiiremalt läbi.”⁵² 2. detsembril avaldati “Eesti Ajutise Valitsuse määrused koolide kohta”⁵³, milles õpilaste emakeel tunnistati õppekeeleks ja kõrvaldati vaimulikud koolide revideerimisest ja järelevalvest. Eesti keel kuulutati kohustuslikuks aineks kõigis muukeelsetes koolides. Uus haridussüsteem loodi rahvusprintsibil, kuid see ei sündinud vastupanuta. Vene- ja saksakeelsed koolid püüdsid vastu töötada eesti laste üleviimisele eesti koolidesse. Ka paljud eesti õpetajad ei mõistnud toimuvat ja pidasid kooli peaülesandeks eestlastele vene ja saksa keele oskuse andmist. Samas hakkasid muulastest õpetajad eesti keelt omandama või lahkusid, leides osalt tööd vene- või

⁴⁹ Piiskar, J. Eneste keskel. – Kasvatus, 1919, 1, 10.

⁵⁰ Eesti Kool, 1918, 7, 160.

⁵¹ Tartumaa. Maadeteadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus. Toim. J. Rumma. Tartu, 1925, 577, 579. Kaks aastat hiljem tuli kool aga taas kõrgemaks algkooliks degradeerida.

⁵² Riigi Teataja (RT), 1918, 3, 4.

⁵³ RT 1918, 5, 2.

saksakeelsetes koolides. Saksa okupatsioonivõimude poolt tagandatud õpetajad said oma kohad tagasi.

Vabadussõjas osales õpetajaid kõigis väeliikides, detsembris 1918 moodustati õpetajatest vabatahtlike rood, mille komandöriks oli gümnaasiumiõpetaja Aleksander Veiderman(n) (Veiderma, 1888–1972). Õpetajatel oli oluline osa ka Kaitseliidu tegevuses, rahva informeerimisel ja riigi siseelu korraldamisel sõjaaja nõuete kohaselt. Järk-järgult õpetajad demobiliseeriti, kuid veel III ülemaalisel õpetajate kongressil augustis 1919 teatati, et sõjaväes on nii ohvitseride kui ka reameestena umbes 60 õpetajat.⁵⁴ Pedagoogikahariduse oli saanud märkimisväärne osa Vabadussõjas osalenud eesti ohvitseridest.

Eesti intelligents mõistis rahva haridustaseme ja maa poliitilise arengu seost. Richard Räägo (Rägo, 1893–1941) kirjutas 1919. aasta suvel, kui Asutava Kogu edukate valimiste ja tegevuse taustal tundus, et “oleme sammu üle öö demokraatlisemate rahvaste hulka ilmas”: “Ei suuda meie rahvamassesid hariduslikult küllalt tõsta – jääb meile küsitavaks demokraatlik kord ehk moonutame teda barbaarselt.” Ta lisis, et moodne riik ei või haridust jätta kodaniku erasjaks.⁵⁵

19. septembril 1919 kehtestaski Asutav Kogu koolikohustuse 9–14 aasta vanustele lastele, kes veel neljaaastase algkooli kursust ei olnud lõpetanud.⁵⁶ Üldise koolikohustuse kehtestamisega lähenes Eesti hariduspoliitiliselt Euroopale ja edestas mitmeid impeeriumide varemotel tekkinud riike, sealhulgas Soomet, kus kohustusliku üldhariduse seadus jõustus 1921. aastal. E. Martinsoni järgi ei seatud “konservatiivses Soomes” sunduslikku algharidust sisse nii kiires tempos kui “ultraradikaalses Eestis”.⁵⁷ See muidugi ei tähendanud, et Eesti oleks tollal Soome hariduslikult seljataha jätnud. Lätis kehtestati üldine kohustuslik algharidus vaid veidi hiljem kui Eestis – 8. detsembril 1919. Leedus sätestati koolikohustus 1922. aasta konstitutsioonis, kuid seadus neljaklassilise sundusliku alghariduse kohta kehtestati 1928. aastal ja see jõustus kogu Leedu territooriumil alles 1930. aastal.

Kooli emakeelsusele ja alghariduse kohustuslikkusele lisandusid uued eesmärgid, mille aktualiseerimist soodustas ka tollaegne poliitiliste jõudude vahekord Asutavas Kogus, kus kesk- ja vasakparteide positsioonid olid väga tugevad. Nende erakondade haridustaotlused olid suuremale osale õpetajakonnast vastuvõetavad. Õpetajad pidasid kaasaraäkimist hariduspoliitikas oma loomulikuks õiguseks vabas riigis. Eesti Õpetajate Liit, mille juhtivad tegelased (P. Põld, F. V. Mikkelsaar, E. Martinson, Jakob Westholm (1877–1935) jt.) olid ka riigielus ja Haridusministeeriumis tähtsatel kohtadel, etendaski hariduspoliitikas olulist osa.⁵⁸ Õpetajate Liidu suundaandvat ja tasakaalustavat rolli

⁵⁴ Kasvatus, 1919, 3, 88.

⁵⁵ Räägo, R. Haridustöö väljaspool kooli. – Kasvatus, 1919, 1, 14–15.

⁵⁶ RT 1919, 70, 553.

⁵⁷ Martinson, E. Meie praegune hariduspoliitika. – Kasvatus, 1922, 8, 115.

⁵⁸ Elango, Õ. Hariduspoliitika ja õpetajakond kodanlikus Eestis 1919–1940. Tallinn, 1972, 23.

suurendas asjaolu, et erinevate hariduspoliitiliste vaadetega valitsused ja haridusministrid vaheldusid sageli. Kaasaegsed kasvatusteaduslikud ja sotsiaalpedagoogilised ideed, mis olid juba rakendust leidnud arenenud riikides, kuid ka niisugused, mis ei olnud veel kuskil praktikasse juurdunud, jõudsid Eesti valitsusasutustesse ja parlamendi istungitesaali. Asutavas Kogus oli üsna mitmeid pedagooge, nagu Marie Helene Aul (1893–1955), Emma Asson (1889–1965), A. Veiderman, M. Varrik, J. Westholm, Nikolai Kann (1873–1948), kes oli hariduskomisjoni esimees jt.

Paljude haridustegelaste ja õpetajate taotlused, kantud iseseisvumise vabanemistundest ja optimismist, ulatusid kaugemale, kui sageli vastandlikelt positsioonidelt lähtuvates parlamendiväitlustes vastu võetud seadustega lõpuks sätestati. Nii otsustati juulis 1919 Tallinnas maa hariduskogu koosolekul, et kohustuslik rahvakool olgu seitsmeaastane ja keskkool viieaastane, mis kokku moodustaksid kaheteistkümnendaastase ühtluskooli.⁵⁹ Õpetajate kongressil 1920. aastal nõuti õppemaksuta keskkooli.⁶⁰ Ka niisuguste uute nähtustega (nendega mindi algul paiguti liialegi) nagu õpilaste omavalitsus, noorsoo-organisatsioonid, õpilasajakirjad ja muu olevat F. V. Mikkelsaare sõnul õpetajad olnud “kõige paremas vahekorras”.⁶¹

7. mail 1920 vastu võetud “Avalikkude algkoolide seadusega”⁶² kuulutas Asutav Kogu välja ühtluskooli põhimõtte, ühtlasi vältis see algkooli täielikku unifitseerimist ja säilitas teatud erainitsiatiivi võimaluse. Avalik algkool moodustas ühtluskooli esimese järgu, oli kuueaastase kursusega (laia toetust leidnud seitsmeaastase algkooli ettepanek ei läinud siiski läbi), maksuta, ilmalik ja emakeelne. Mittemakeelsesesse kooli võis astuda vaid mõjuvatel põhjustel koolivalitsuse loal. Kõikjal, kus leidis vähemalt 20 vähemusrahvusest last, tuli avada vastav kool või klass. Kus laste vähese arvu pärast siiski kool puudus, oli lubatud era- või koduõpetus. Seadusega oli maksimaalselt tagatud kõikidest rahvustest laste õigus emakeelsele algharidusele. Enamgi – emakeelne algõpetus oli tegelikult muudetud kohustuslikuks.

Algkooli lõputunnistus andis õiguse eksamita astuda avalikku keskkooli. Koolikohustus määrati 7–16 eluaastani. Koolivõrgu täieliku ühtlustamise kaitsjad ei jäänud peale: § 10 lubas ka erakoole ja kodust õpetust. Siiski oli algkoolide puhul sellel pluralismi võimaldaval lahendusel pigem põhimõtteline, vähem

⁵⁹ Kasvatus, 1919, 1, 23.

⁶⁰ Seda seisukohta ei esindanud tollal ainult vasakpoolsete vaadetega pedagoogid. Ka Rahvakerakonna liidreid, traditsioonilisi väärtusi hindav P. Põld oli veel 1920. aastate algul veendunud, et haridus peab kõigil astmetel olema maksuta (**Elango, A.** Peeter Põld teerajajana eesti pedagoogikas. – Rmt.: Peeter Põld oma ajastu peeglis. Koost. H. Muoni. Tartu, 1996, 70). Kindlalt oli ta aga veendunud, et keskkooli ja ülikooli pääsegu vaid andekad ja õpihimulised, aga mitte igäiks, kellel on algkooli või keskkooli lõputunnistus.

⁶¹ **Mikkelsaar, F. V.** Lühike ülevaade riigikoolinõuniku tegevusest. – Kasvatus, 1920, 13–16, ametlik osa, lk. 94.

⁶² RT 1920, 75/76, 593–599.

praktiline tähtsus, sest eraalgkoolide arv ei olnud suur.⁶³ Seaduse täies ulatuses elluviimise viimaseks tähtajaks sai 1. jaanuar 1930.

Avalike keskkoolide seaduse väljatöötamiseks kulus rohkem aega, selle võttis I Riigikogu vastu 7. detsembril 1922.⁶⁴ Avalik keskkool ehk gümnaasium, s.o. omavalitsuse või riigi ülalpeetav ja keskkoolide võrku arvatud kool, moodustas ühtluskooli teise järgu, oli emakeelne ja usuõpetuseta. Õpilaste emakeel määrati nende rahvuse järgi. Vähemusrahvaste lastel lubati soovi korral käia ka riigikeelses keskkoolis. “Muudel juhtumistel”, seega eestlaste puhul võis laps mitte-emakeelses koolis (näiteks vene või saksa õppekeelega koolis) õppida ainult mõjuvatel põhjustel kohaliku maakonna või linna koolivalitsuse loal (§ 3). Ettepanekud, et keskkoolgi oleks maksuta ja igale soovijale kindlustataks seal koht, ei läinud läbi. Kursuse kestus oli vähemalt viis, kuid mitte üle kuue õppeaasta. Keskkooli esimesse klassi pääsesid algkooli kuuenda klassi lõpetanud ilma eksamita. Kui soovijaid oli rohkem kui vabu kohti, tuli korraldada võistlus-eksamid. Keskkooli lõpetanud oli õigus ilma eksamita astuda ülikooli ja teistesse kõrgkoolidesse. Lubati ka erakoole, mille osakaal keskhariduses oli märgatav: 1922/23. õppeaastal 45 avalikku ja 40 erakeskkooli.⁶⁵ Viimastest asus suur osa Tallinnas.⁶⁶

Seadustega kinnitas Eesti Vabariik, et ta oli asunud haridust uuendama ja rahvale senisest hoopis kättesaadavamaks tegema. Samuti toimiti ka teistes Euroopa uutes riikides, kuid mitte alati nii kiiresti ja radikaalselt. Jaan Lattik (1878–1967), pastor ja pedagoog, ütles 1922. aastal Riigikogus: “Meie oleme esimene rahvas, kes uuel ajal on suutnud põhjalikult muudetud kooliseadusi maksma panna.”⁶⁷

Siiski, Läti Rahvanõukogu oli 1919. aasta 8. detsembril vastu võtnud rahvahariduse seaduse, mille järgi algkool (9–14-aastastele) jagunes kahte astmesse: esimene kuni neljas ja viies kuni kuues klass. 7–8-aastastele nähti ette koduõpetus.⁶⁸ Samuti kuulutati välja ühtluskooli printsip. Keskkool jäi aga 1934. aastani neljaklassiliseks, mille juures tegutses üks kuni kaks ettevalmistusklassi. Ungaris, kus üldine koolikohustus kehtis juba 1868. aastast, kinnitati seda 1921. aasta rahvahariduse seadusega. Seejuures kujunes Ungari algkooli üldpilt kirevaks: tegutses suurmaomanike ja ettevõtete koole, samuti algkoole usutunnistuse alusel (roomakatoliku, kalvinistide, luterlaste jt. koolid). Koole pidasid

⁶³ 1922/23. õppeaastal oli 1356 avalikku ja 31 eraalgkooli. Avalikes algkoolides tegutses 3637 õpetajat (2,7 ühe kooli kohta) ja eraalgkoolides 196 õpetajat (6,3 õpetajat kooli kohta) (Eesti demograafia, I. Haridus Eestis. Tallinn, 1924, tekstiosa, lk. 209, tabelid, lk. 4.

⁶⁴ RT 1922, 155/156, 749–756.

⁶⁵ Eesti demograafia, tabelid, lk. 3.

⁶⁶ Elango, Õ. Hariduspoliitika ja õpetajaskond, 55.

⁶⁷ I Riigikogu VIII istungjärgu protokollid nr. 143–184, lk. 151.

⁶⁸ Жуков Л. Некоторые тенденции политики подготовки учителей основной школы в буржуазной Латвии (1920–1940). – Rmt.: Проблемы подготовки учителей в истории развития народного образования в Прибалтике. Тоим. Л. И. Жуков. Рига, 1981, 109–110.

ülal riik, omavalitsused, usuühingud ja muud organisatsioonid. Ka Saksamaa põhiseadus (1919) nägi ette võimaluse korraldada kool usu ja maailmavaate kohaselt. Usuõpetus oli korraline õppeaine, koolile kohustuslik, õpilastele aga mitte. Õpetajalgi oli õigus selle aine andmisest keelduda. Üldreeglina nähti ette nn. simultaankool (*Simultanschule*), kus eri usku lapsed õppisid koos. Kuid põhiseadus võimaldas ka ilmalike (*weltliche Schulen*) ja professionaalsete koolide tegutsemist.⁶⁹ Eestis aga lõpetati üle 70 aasta kestnud rahvakoolide jagunemine luteri usu ja õigeusu koolideks ning kujundati ühtne, domineeriv avalik algkool.

Koolikohustus, kooli emakeelsus, koolivalitsuse demokraatlik korraldus (sh. omavalitsuste osa suurendamine hariduselusel) ja ühtluskooli taotlus moodustasid Eesti hariduselu põhialuse ning andsid tunnistust hinnatavast ja viljakast koolipoliitilisest tööst. Kool muutus vabamaks, lähenes õpilasele, kodule ja kogu ühiskonnale.

Samas hakkasid mõnedki riigi loomise rasketel võitlusaastatel tagaplaanile jäänud pinged selgemalt avalduma, sest vaadete ühtsust ei olnud ei õpetajaskonnas ega haridustegelaste keskel tegelikult kunagi olnud. Erinevad arusaamad ilmnesid isegi mõne kooliuuenduse põhiprintsiibi suhtes. Näiteks 1921/22. õppeaastal toimus vastuvõtt keskkoolidesse sageli eksamitega, sest keskkoolid pidasid siiski vajalikuks selektsiooni, mis rangelt võttes ei olnud ühtluskooli printsiibiga kooskõlas.⁷⁰ Nii leidis Tartu reaalkooli direktor Juhan Lang (1888–1977): “Tagasilükatud soovide võrdlemisi suur arv [vastu võeti 83, vastu võtmata jäeti 74 kandidaati – V.S.] ei ole tingitud mitte ruumi puudusest koolis, vaid sisseastujate lõpmata nõrgast ettevalmistusest, mis nende vastuvõtmist keelab, kui mitte ei taheta kooli niivõrd alla viia.”⁷¹ Koolisüsteemi kujundamine nõuab ka hariduse iseregulatsiooni pikaajalist jälgimist ja arvestamist. Kooliseaduste mõned sätted olid vastu võetud lähtudes üldistest maailmavaatelistest ja hariduspoliitilistest kaalutlustest ja ei olnud lastevanematele arusaadavad. Näiteks usuõpetuse täieliku koolist väljatõrjumise vastu oli Rahvaerakond, parempoolsetest parteidest Maaliit (Põllumeestekogud) ja Kristlik Rahvaerakond. 1923. aastal toimus usuõpetuse küsimuses rahvahääletus. Õpetajate Liit jäi neutraalsele positsioonile ning andis oma liikmetele loa hääletada igäühe maailmavaate kohaselt.⁷² Referendumi tulemusel muudeti usuõpetus koolile sunduslikuks, õpilastele ja õpetajatele aga vabatahtlikuks õppeaineks. Lätis oli usuõpetuse osas jõutud seesugusele kompromissile juba 1919. aastal.

Algkoolide arv esialgu kasvas, siis langes veidi: 1918/19. õppeaastal oli neid 1396.⁷³ Uusi koole asutati juurde nii maal kui ka linnades. Haridusministeeriumi 1919. aasta augustis avaldatud andmetel oli rahvakoole 1432 (1916. aastal üle

⁶⁹ Kasvatus, 1921, 11, 161–162; Die Verfassung des Deutschen Reichs vom 11. August 1919. Mit Einleitung und Erläuterungen von Dr. Gerhard Anschütz. Berlin, 1921, 228–241.

⁷⁰ ERA, f. 1108, n. 4, s. 3, l. 53.

⁷¹ Samas, l. 68.

⁷² Elango, Õ. Hariduspoliitika ja õpetajaskond, 60.

⁷³ Eesti demograafia, 19.

1600) ja õpetajaid neis 2382 (maal 1911, linnas 471).⁷⁴ 1920/21. õppeaastal oli algkoole 1471 ja järgmisel 1449.⁷⁵ Kuigi asutati suuremaid valla algkoole, oli maal ikka veel palju ühe õpetajaga ja kolme klassiga koole (külakoole), mis takistasid ühtluskooli kujunemist ja koolikohustuse täitmist.⁷⁶ 1922/23. õppeaastal jäi kogu riigis ruumipuudusel algkooli ukse taha 1361 last (1,1% kooliealistest lastest).⁷⁷ See kõneleb koolivõrgu kohatisest puudulikkusest, seda just Tallinnas, Tartus ja Pärnus, ent ka mõnes väikelinnas ja maakonnas.

Algkool oli Eesti ametlikus hariduspoliitikas küll tunduvalt olulisem ja hinnatum kui tsaariajal, oli ta ju nüüd ühtluskooli esimene aste, mitte lihtrahva kool. See aga ei tähendanud, et alg- ja keskkooli vahel ei oleks olnud mingitki vastuolu, et gümnaasiumi elitaarsus oleks täiesti ületatud. Eesti hariduse vaatlusel jõuti 1920. aastate algul seisukohale: "...võime väidata, et Eestis kesk- ja kõrgema hariduse võimaldamine on kiiremlt kasvanud alghariduse võimaldamisest. ...võime oletada, et kesk- ja kõrgemate õppeasutuste arenemine algkooli kulul sündis."⁷⁸ Loomulikult sugenes siit teatud vastuolu ja hõõrumist õpetajaskondagi. Siiski tegutsesid alg- ja keskkooliõpetajad Eestis veel ühes organisatsioonis (erinevalt näiteks Lätist).

Üksnes 1919. aastal asutati 21 uut keskkooli. 1919/20. õppeaastal oli Eestis 72 üldhariduslikku keskkooli.⁷⁹ 1919. aasta suvest pärit andmetel oli õpetajaid keskkoolides 1103 (linnas 873, maal 230), kutsekoolides oli 187 õpetajat. Et eriti kesk- ja kutsekooliõpetajad õpetasid tihti üheaegselt kahes või enamas koolis, oli õppejõudude tegelik hulk mõnevõrra väiksem.⁸⁰ Keskkoolide arv kasvas kuni 1923/24. aastani ulatudes 86-ni ja jäi sellisele tasemele 1928/29. õppeaastani.

Üks tegureid, mis võis tasandada rahvakooli ja gümnaasiumi (nüüd ühtluskooli esimese ja teise astme) vastuolusid, üldsuse suhtumist ja arvamusi, oli algkooliõpetajate koolitus ja nende haridustaseme tõstmine.

Õpetajaskond oli ettevalmistuselt kirju, mis on seletatav Eesti poliitilise ja kultuurilise arengu heitlikkusega. Veel töötas õpetajaid, kes olid ettevalmistuse saanud venestuse eel baltisaksa provintslük-luterlikus vaimus. Rohkesti oli kroonu õpetajate ja vaimulike seminaride (koolide) kasvandikke, kiirkorras pedagoogikakursustel ja -klassides ettevalmistatuid, eksami teinud ja päris kutseta õpetajaid. Keskkooliõpetajad olid õppinud Tartu ja Venemaa ülikoolides, instituutides, vaimulikes akadeemiates, seminarides, ka välismaa kõrgkoolides ja pedagoogilistes õppeasutustes. Tegu ei olnud mitte läbinisti nõrga ja ette-

⁷⁴ Kasvatus, 1919, 1, 31.

⁷⁵ Eesti demograafia, 19.

⁷⁶ Kasvatus, 1921, 13/14, 217.

⁷⁷ Eesti demograafia, 28.

⁷⁸ Samas, 19.

⁷⁹ Elango, Õ. Hariduspoliitika ja õpetajaskond, 254; Elango, Õ., Ruusmann, A., Siilivask, K. Eesti maast ja rahvast. Maailmasõjast maailmasõjani. Tallinn, 1998, 426.

⁸⁰ Kasvatus, 1919, 1, 31.

valmistuseta, pigem eritasemelise õpetajaskonnaga. Sellekohaselt jaotati õpetajad Asutavas Kogus 28. augustil 1919 vastu võetud määrusega viide järku, kusjuures I järku arvati ülikoolide ja teiste kõrgkoolide lõpetanud ja V järku ministeeriumikoolide pedagoogikaklassides, kõrgemates algkoolides, linna- ja kreiskoolides õppinud, kellel puudus õpetajakutse, endiste koolikomisjonide (*Schulkommission*) juures kutsetunnistuse saanud ja kõik algharidusega ilma kutseta õpetajad.⁸¹ Põhipalk kuus ulatus 175 margast V järgus 500 margani I järgus.

Võrreldes tsaariajaga, kus vallakooli- või õigeusu abikooli ja gümnaasiumi-õpetaja aastapalga vahe võis olla kümnekordne ja enamgi, kõnelemata gümnaasiumidirektori palga suurusel, kajastavad uue kooli õpetajate palgamääradki hariduse demokratiseerimist ja algkooliõpetaja töö väärtustamist. Vajadus õpetajate järele kasvas kõigis kooliastmetes seoses kohustusliku alghariduse nõudega, algkooli õppeaja pikenemisega ja teenimisega armees, samuti keskhariduse kättesaadavamaks muutumisega. Niigi teravas olukorras ilmnis, et õpetajaid siirdus ka teisele tööle, kus oli kergem, palk suurem ja seda sai korrapäraselt kätte. Harilikult lahkusid just vilunud õpetajad.⁸² Õpetajaskond oligi noorepoolne, mida ei saa üheselt negatiivselt hinnata. 1919. aasta andmeil oli suurim õpetajate vanuserühm 20–32 aastat. Kõige enam (871) oli õpetajaid, kes olid töötanud vähem kui kolm aastat, kuna näiteks 9–11 aastat oli töötanud vaid 313 õpetajat. Pedagoogide koguarvuks loeti 3400.⁸³

Juba Vabadussõja kuudel asuti pedagoogikaharidust taastama ja laiendama. 1919. aastal avati taas Tartu ja Rakvere seminar. Uued seminarid asutati 1919 Tallinnas, 1921 Võrus ja Haapsalus (Läänemaa seminar). Nii loodi uuesti, ent nüüd hoopis kõrgemal tasemel eestikeelsete seminaride võrk, mis oli kujunemas juba enne venestusaega. Suund võeti sellele, et anda seminaris noortele ka täielik keskharidus ja aja jooksul vabaneda õpetajatest, kelle üldhariduse tase ei vasta gümnaasiumi omale.

See tähendas intelligenti ajaloos olulist sammu, sest väljakujunenud haritlaskonnast ei saa rääkida seni, kuni õpetajaks võib saada algkooli baasil ja keskharidust omandamata. Lääne-Euroopas levisid tõsta ka algkooliõpetaja ettevalmistus akadeemilisele kõrgusele.⁸⁴ Eestis vajati pedagoogide koolitamiseks kiirmeetmeid ja nendeks võisid olla kõigile puudustele vaatamata eelkõige õpetajate kursused. Viimaseid korraldati nii ametis olevatele kutseta ja kehva-poolse ettevalmistusega õpetajatele kui ka gümnaasiumi lõpetanutele ja neilegi, kellel ei olnud veel täielikku keskharidust.

Juba 1919. aasta suvel toimusid üheksas maakonnas õpetajate suvekursused kokku 1314 kuulajale, kelle seas oli kutsega õpetajaid 441 ja kutseta õpetajaid

⁸¹ RT 1919, 60, 473–475.

⁸² Kasvatus, 1920, 1, 24.

⁸³ Kasvatus, 1920, 5, ametlik osa, lk. 43–44.

⁸⁴ **Käis, J.** Õpetajate ettevalmistuse ülesanded ja seminariid. – Kasvatus, 1922, 9, 130–132.

742, ülejäänud ei olnud pedagoogid.⁸⁵ Rasket sõjaolukorda trotsides püüti rootsi ja vene õpetajatelegi kursusi korraldada.

Õpetajate (sh. algkooliõpetajate) ettevalmistamisel hakkas osalema Tartu ülikool. Selles kajastub kultuurielu demokratiseerumine iseseisvas Eestis, riigi ja ülikooli lähenemine, rahvusliku ülikooli õppejõudude ja õpetajaskonna lähenemine. Kõike seda soodustas asjaolu, et eesti ülikooli eesotsas ja õppejõudude hulgas oli hiljuti keskkoolides pedagoogidena tegutsenud inimesi. Juba 1919. aasta suvel korraldati ülikooli juures inglise keele kordamis- ja täienduskursused ning keskkooliõpetajate asetäitjate ettevalmistamise kursused enam kui 200 inimesele.⁸⁶ Viimati nimetatud kursuste õppeaeg oli kaks suve.⁸⁷ 1922. aasta suvel korraldatud õpetajate “edasiharimiskursustel” oli näiteks alaliste kuulajate hulgas 150 keskkooliõpetajat ja 663 algkooliõpetajat – Tartusse oli end täiendama tulnud ligi 20% Eesti õpetajaskonnast.⁸⁸

Otsustav tegutsemine oli vajalik, sest V üleriigilisel õpetajate kongressil juunis 1921 pidi F. V. Mikkelsaar konstateerima, “et meie emakeelne kool veel täiel ulatusel teostatud ei ole”.⁸⁹ Leidus isegi eestlasest õpetajaid, kes keskkoolis ainet vene keeles esitasid. Mis puutub õpetajakutsesse, siis haridusministeeriumi 1919. aasta aruande kohaselt oli algkoolides üle 40% kutseta õpetajaid, kes olid saanud vaid kihelkonna- või linnakooli hariduse. Kuid 1923/24. õppeaastal oldi algkoolide osas taas 1911. aasta tasemel – kutsega õpetajaid oli 76,6 ja kutseta 23,4%. Keskkooliõpetajatest omas 1923/24. õppeaastal kutset aga vaid 51,5, ei omanud 48,5%.⁹⁰

Loomulikult ei saanud piirduda vaid õpetajate teadmiste ja oskuste täiendamisega. Paljude õpetajate kõlbeline tase jättis samuti soovida. See kiskus rahva silmis uue kooli mainet alla. Moraali langus pikal sõdade ja segaduste ajajärgul ja vabaduse väärtõlgendamine oli puudutanud ka osa õpetajaskonnast.⁹¹ Samas tuli kasvatada üldsust, sest väga paljud näiteks ei mõistnud ikka veel, et haridust saab omandada ka eesti keeles ja võõrkeeli, mida küll sugugi ei alahinnatud, ei hakata õppima algkooli esimesest, vaid alles neljandast aastast ja et õpetajad ei pea enam täitma usulisi talitusi. Teiselt poolt tuli kool tuua külaühiskonnale taas lähemale suunates õpetajaid seltskondlikule tegevusele. Kahjuks oli täheldatud, et noored õpetajad, eriti naisõpetajad ei saa laulukoori juhatamisega hästi hakkama.⁹²

⁸⁵ Kasvatus, 1920, 6, ametlik osa, lk. 50.

⁸⁶ ERA, f. 1108, n. 1, s. 58, l. 81.

⁸⁷ RT 1919, 54, 425–426.

⁸⁸ Eesti Ajalooarhiiv, f. 2100, n. 12, s. 968, l. 87.

⁸⁹ Kasvatus, 1921, 13/14, 201.

⁹⁰ Alg- ja keskkoolid Eestis 1924/25. õppeaastal. – Eesti Statistika, 1926, 60 (15), 6, 9; ERA, f. 1108, n. 1, s. 42, l. 23, 76.

⁹¹ **Martinson, E.** Kool, õpetaja ja seltskond. Õpetajate päeval 26. VII 1922. a. ettekantud referaat. – Kasvatus, 1922, 15, 243–244.

⁹² Samas, 245.

Hariduselu korraldamisel lähtuti olemasolevatest haritud inimestest ja õppivast noorsoost ning suunati neid intensiivsele enesetäiendamisele. Sellega kaasnes peagi tähelepanuväärne eesti intelligentsi struktuuri muutus. Tsaariaegset eesti rahvuslikku intelligentsi on otstarbekas jagada kolme horisontaalsesse kihti: eliidiks (sh. kõrgharidusega õpetajad), keskkatme haritlasteks (sh. kihelkonnakoolide ja linnades asuvate algkoolide õpetajad) ja külakoolmeistriteks.⁹³ Rahvusriigi esimestest aastatest ei ole aga enam kolmandast, madalamast kihistusest põhjust rääkida. Ühtluskooli kujundamise ajast jagunesid õpetajad lihtsalt algkooli- ja keskkooliõpetajateks. Otsekuu selle kinnituseks nimetati kõik endised valla-, kihelkonna- ja ministeeriumikoolid, linna- ja kroonualgkoolid ning kõrge- mad alg- ja rahvakoolid 1920/21. õppeaasta algusest avalikeks algkoolideks.

Omariikluse loomise aastatel toodi Eesti kool välja Tsaari-Venemaa stagneerunud haridussüsteemist, hoiti ära eesti hariduse häving Nõukogude Vene kaoses, alustati oma kooli loomise vaeva- ja otsinguterohket teed. Hariduse põhiprintsiibid, nagu sunduslik ja maksuta algharidus, vähemusrahvustele emakeelse õpetuse tagamine, kõrgkooli autonoomia ja riiklik kontroll õpetamise üle kinnitas ka Eesti Vabariigi esimene põhiseadus.⁹⁴

KOKKUVÕTTEID JA JÄRELDUSI

On rahvaid, kelle kultuur on saanud maailmas laialt tuntuks juba enne riikliku iseseisvuse saavutamist, näiteks norralased ja soomlasedki. Balti rahvastel ei olnud aga võimalik enne omariikluse kättevõitmist välja kujundada ei omakeelset haridust ega rahvuslikku intelligentsi.

Hariduse olukorda Eestis tsaarivõimu lõpul iseloomustas riikliku institutsionaalse süsteemi allakäik ja lagunemine. Ent eesti pedagoogide ja haridustegelaste puhul ei saa sõja põhjustatud kaotustest hoolimata rääkida tagasiminekuks, pigem küpsemisest ja vaimsest tõusust.

Eesti intelligents oli hajutatud ja laiali paisatud, samas sai võimalikuks eesti haritlaste kodumaale koondumine, eriti 1917. aastast alates.

Eesti haridustegelastel, kes jälgisid kaasaelamisega traditsioonilise pedagoogika ja reformitaotluste ägedat võitlust nii Läänes kui ka Venemaal, oli uuele haridusparadigmale üleminekuks vajalik ideekapital suurelt osalt olemas juba tsaarivalitsuse langemise ajaks. Kõne all olid kooli rahvakeelsus, demokrati-seerimine, ühtluskool, alghariduse pikendamine, üldine koolikohustus, moodne töökool ja õpetajate ettevalmistamise ajakohastamine. 1917. aastast väljendati

⁹³ Sirk, V. Eesti rahvusliku haritlaskonna kujunemise algus: 1850.–1860. aastad. – Rmt.: Seltsid ja ühiskonna muutumine. Talupojaühiskonnast rahvusriigini. Artiklite kogumik. Toim. E. Jansen ja J. Arukaevu. Tartu; Tallinn, 1995, 76.

⁹⁴ Asutava Kogu poolt 15. juunil 1920. a. vastuvõetud Eesti Vabariigi Põhiseadus. Tallinn, 1920, § 12.

neid mõtteid jõuliselt hariduskongressidel, õpetajate liidus, ajakirjanduses ja mujal. Mõeldu tegelikkusse rakendamise tingimused esialgu küll puudusid, kuid hiljem võimaldas vaimne pagas kiiret edasiminekut.

Kuni eesti poliitikud taotlesid autonoomset staatust Vene vabariigi koosseisus, olid ka omavalitsuste haridusalased nõudmised ja tegevus vaoshoitud ning legaalsetes raamides. Suund riiklikule iseseisvusele, mille Venemaal 1917. aasta lõpuks kujunenud olukord peale surus, seadis uued ülesanded. Nende lahendamisele saadi asuda alles aasta hiljem.

Eesti enamlased kõnelesid kooli emakeelsusest, kuid ainult eesti õppekeel ei oleks teinud kooli ei rahvuslikuks ega ajanõuetele vastavaks. Enamlasi vaevas nn. vana haritlaskonna, sealhulgas õpetajate “vähene klassiteadlikkus”, nende haridusplaani olid ühekülgsed, eripära kaotavad ja ei arvestanud Eesti rahva haridustaset ja -vajadusi.

Saksa okupatsiooni sõjalis-germaniseeriva kultuuripoliitika suhtes asus eesti avalikkus valdavalt eitavale seisukohale. Okupatsioonivõim püüdis hariduselus restaureerida kaugelt, venestuseelset minevikku, täiendades seda Preisi hariduskorralduse joontega, ja eitas eestlaste püüdeid luua oma haridussüsteem omal maal. Tulemuseks oli, et emakeelse keskkooli mõte juurdus üldsuses ja sai mõistetavaks lapsevanematele, edasi nihkus rahvusliku ülikooli idee. Rahvuslikku haridust nõuti nüüd teadlikumaltki kui 1917. aastal. Niisugune asjade käik vastas ka muutunud poliitilisele olukorrale: Eesti oli end kuulutanud iseseisvaks, Balti küsimus muutus üha aktuaalsemaks, *de facto* olid Eesti iseseisvust tunnustanud juba mõned lääneriigid. Suvekuudeks 1918 oli kujunenud ühiskondlik liikumine eestikeelsete kesk- ja kutsekoolide (mitte enam eeskätt algkoolide, nagu oli tsaariajal) asutamiseks.

Võõrvõimud püüdsid eesti haritlasi eemale hoida kesk- ja kõrgkoolidest, takistades nende pääsu õppeasutuste juhtideks ja õppejõududeks. Seetõttu ei olnud rahvuslik intelligents suutnud tungida siinsete kõrgema astme koolide struktuuri. See kergendas põhjalike ümberkorralduste tegemist iseseisvuse algul. Pealegi olid paljud õppeasutused osaliselt või täielikult evakueeritud. Ilmneb teatud sarnasus suurmaaomandi kaotamisega, mida kergendas asjaolu, et mõisad kuulusid baltisaksa kõrgkõhile. Paradoksaalne on see, et kauaoodatud rahvusliku kooli demokraatlikul kujundamisel tuli rakendada ka sundi (lisaks koolikohustusele, mis on loomulik). Nimelt kohustati lapsi oma rahvuskeelsetesse koolidesse minema. Nii tõkestati seadusandlikult venestamine ja saksastamine kooli kaudu. Algkooli osas laienes ümberrahvastamise vastane seaduslik kaitse ka vähemustele.

Uuendusmeelsete ideede omaksvõttu omariikluse loomise aastatel soodustas eesti ühiskonna mentaliteet. Rahva eelistused aga muutusid: I Riigikogus tugevenesid 1920. aastal paremjõud. Täienema hakkasid jõudsalt ka paljudes haridusalastes radikaalsetes lahendustes kahtlejate read. Avalike algkoolide (1920) ja keskkoolide (1922) seadusesse olid programmeeritud tulevased vastuolud haridussüsteemis ja õpetajaskonnas. Hariduskorralduse korrigeerimine algas juba 1920.

aastatel, intensiivselt 1934. aastal. Uute, sobivamate lahenduste otsimise katkestas Nõukogude Liidu sissetung 1940. aastal.

Eesti oli 20. sajandile iseloomuliku ülemaailmse protsessi – vabanenud rahvaste loodud uute riikide hariduse väljakujundamise – esimesi, seejuures küllaltki edukaid teostajaid, olles mõneski suhtes eessammuja rollis. Märkimist väärib kiire üleminek kolonisaatorite keeltelt emakeelele ja hariduse ning teadustöö sisu suunamine oma maale: loodusele, rahvale ja kultuurile. 1920. aastate algul võidi tõdeda Eesti edumaad rahvusliku hariduse korraldamisel mõnegi uue riigi, näiteks Poola ja Leedu ees, kus iseseisvuse saavutamisel tuli alustada ulatuslikku võitlust kirjaoskamatusega. Et vana ülikoolilinn Vilnius jäi Poolale, suudeti oma ülikool Kaunases avada alles 1922. aastal. Lätis ja Eestis oli kirjaoskamatuse probleem terav vaid idapoolsetel piirialadel.

Ajalooliselt saatuselt meile lähima maa Läti esimeste iseseisvusaastate hariduspüüetes oli paljugi sarnast Eesti omadega. Läti ajalookirjanduses on rõhutatud, et rahvahariduse taastamine demokraatlikel printsiipidel ja uusimate pedagoogikateaduse saavutuste alusel oli Läti valitsuse esmaseid ülesandeid. Tulemuseks oli üks kõige modernsemaid haridussüsteeme Euroopas.⁹⁵ Hilisemas perspektiivis võib öelda, et see, millega edukalt saadi hakkama Eestis ja teisteski Baltimaades, osutus aastakümneid hiljem üllatavalt raskeks paljudes Aasia ja Aafrika maades. Isegi seal, kus oma riik oli kujunenud juba sajandeid tagasi (näit. Etioopias, kus kesk- ja kõrgharidus on siiani ingliskeelne). Teisal on kunagiste kolonisaatorite keel tähtsuse kaotanud, haridus on algkoolist kõrgkoolini viidud kohalikule riigikeelele, kuid paljurahvuselise riigi rahvuskeeltele ei ole aastakümnete jooksul hariduses arvestatavat kohta antud (näit. Indoneesias). Raske ja ebavõrdne on paljude rahvaste võitlus tänapäeva Venemaal saavutamaks oma keelele suuremaid õigusi haridussfääris suurkeelena domineeriva vene keele kõrval. On põhjust toonitada Eesti demokraatlikku ja vähemuste suhtes leplikku poliitikat, mille tõttu siin juurdunud saksa ja vene pedagoogiline kultuur said edasi areneda ja koolid teisteski keeltes töötada.

Haridusalast uuendusmeelsust toetas ja innustas õpetajaskond, kes organiseeritult asus mõjutama hariduspoliitikat ja võitlema oma õiguste eest. Üks eesmärke oli saada paremat ettevalmistust kutsetöökä ja vähemalt gümnaasiumi tasemele vastavat üldharidust. Algkooliõpetajatele tähendas see võita enam tunnistust oma kutsele, lähendada oma staatust keskkooliõpetajate omale ja vähemalt potentsiaalset võimalust tõusta haritlaskonna eliidi hulka.

Eestikeelne kõrgharidus, mille sümbolseks sünnipäevaks on Tartu ülikooli pidulik avamine 1. detsembril 1919, andis selge ja mõistetava põhjenduse ka eestikeelsele gümnaasiumile ja aitas võita lapsevanemate umbusku selle vastu.

Vajalik gümnaasiumiõpetajate kaader kasvatati osalt algkooliõpetajate hulgast. See oli omapärane lahendus, mis näitas Eesti riigi usaldust rahvaintelligentsi vastu ja võõrvõimudega võrreldes täiesti erinevat suhtumist.

⁹⁵ Bilmanis, A. A History of Latvia. Connecticut, 1970, 371.

Kui rahvakooliõpetajalt olid ametlikud instantsid venestuse eel oodanud eeskätt vagadust, venestusperioodil suurriikluse kummardamist ja truudust dünastiale, siis demokraatlik väikeriik eeldas õpetajalt ametioskust ja kodanikuomadusi. Võõrvõimude surve alt pääsenud õpetajad ise hindasid kõrgelt isikuvabadust, haritust ja edumeelsust.

Haridussüsteemi loomisel ja rahvusliku haritlaskonna kujundamisel valis Eesti jõulise ja oma võimalustele tugineva tee. Helmut Piirimäe on rõhutanud, et Islandi kõrval, kus ülikool asutati 1911. aastal, oli ühemiljonilise eesti rahva oma ülikool ja peaaegu kõikidel aladel antav kõrgharidus fenomenaalne nähtus Euroopas, võib-olla isegi maailma ulatuses.⁹⁶ Võrdluseks võib tuua, et 1960. aastal iseseisvunud Küprosel püüti kaua oma akadeemilist noorust koolitada välismaal, kuid 1992. aastal avati siiski Küprose ülikool.

Eesti omariikluse algusaastate ümberkorraldused algkoolist ülikoolini on seda tähelepanuväärsemad, et siin oli pikk valitsevate rahvaste (sakslaste, rootslaste, venelaste) haridustraditsioon. Neid muudatusi võib kõrvutada (arvesse võttes nii positiivseid kui ka negatiivseid tulemusi) otsusekindlate sammudega riikluse ja majanduspoliitika alal: 1920. aasta äärmusdemokraatliku põhiseadusega ja Eesti maareformiga.

⁹⁶ Eesti ülikooli algus. Tartu Ülikooli uuestisünd rahvusülikoolina 1919, I. Koost. H. Piirimäe. Tartu, 1994, 9.

EDUCATION AND THE TEACHING PROFESSION IN THE YEARS OF BUILDING SOVEREIGN ESTONIA (1917 UNTIL THE EARLY 1920s)

Väino SIRK

The educational system of the czarist period, marked by the arbitrary bureaucracy of Russian central authorities and having in Russian a language of instruction that was alien to the Estonians, had by the beginning of 1917 been brought to ruin by the hardships of war. Many schools had been closed or evacuated to the Russian interior. The Estonian elementary school presented an appalling picture of decay, to quote the press of the day. Although numerous Estonian teachers had been mobilized into the Russian army, the intellectual potential of the teaching profession did not suffer. One can rather speak of the strengthening and maturing of the Estonian intelligentsia in conditions of a spiritual uplift sparked by expectation of great changes.

The February revolution of 1917 overthrew the czarist government. This gave Estonian teachers an opportunity to set up associations of their own and a central professional union – the Estonian Teachers' Union – was founded. Congresses of teachers put forward demands for a thorough reform of the educational system

deriving from the czarist period. The basic principles and objectives of the reorganization of the Estonian school were formulated: native-language instruction, democratization, comprehensive education, extension of elementary school and universal compulsory education, modern activity school (*Arbeitsschule*), improvement of teacher training, etc.

Estonian politicians sought in 1917 autonomy within the Russian state for Estonia, including the right to direct themselves the local educational life. The Russian Provisional Government, however, was prepared to make only minor concessions, such as allowing the use of Estonian in elementary school.

In the autumn of 1917 Bolsheviks seized power in both Russia and Estonia. By the turn of the year it was clear to the majority of Estonian politicians and political parties that the country would have to break away from Russia and establish an independent state. In February 1918 German troops launched an offensive and the Bolsheviks and remnants of the Russian army beat a retreat. A Republic of Estonia was proclaimed on February 24, which the German military authorities arriving on the heels of the fleeing enemy did not recognize. An eight-month period of German occupation followed. Similarly to the Bolshevik rule, Estonian educationists were deprived of the opportunity to devise an educational system meeting their country's needs. Many teachers were dismissed. German was to become the language of instruction in secondary and higher educational institutions, although Estonian was allowed in private secondary schools.

As the German occupation authorities' grip weakened, the Estonian Provisional Government was able to take up the reins again on 11 November 1918. It was decided to base the new educational system on national principles.

At the end of November 1918 Soviet Russian troops advanced into Estonia from the east and local Bolsheviks in the rear made another attempt to establish a government of their own, which they called the Estonian Working People's Commune. They planned to introduce the Soviet Russian school system here and purge the teaching profession along the lines of class consciousness. The victorious course of the War of Independence (1918–20), however, made a quick end of Bolshevik rule in Estonia.

In September 1919 the Estonian Constituent Assembly enacted universal compulsory education for children of nine to fourteen years of age unless they had finished the four-year elementary school. The Constituent Assembly was dominated by centrist and left-wing parties whose educational objectives had the support of the majority of the teaching profession. (Estonia had about 3400 teachers in 1919.) The Teachers' Union played an important role in the educational policy decisions.

A law on public elementary schools passed by the Constituent Assembly on 7 May 1920 proclaimed the principle of comprehensive school yet avoided total unification of the elementary school by allowing private schools as well. Public elementary schools constituted the first stage of the comprehensive school. They provided a six-year course of study free of charge, were secular and the language

of instruction was the native language of the children concerned. The law guaranteed elementary education in their native language to children of all nationalities. In all towns and villages with at least 20 children of a national minority it was obligatory to have a school or class in their native language. Where a native language school was nevertheless lacking, the parents had the right to organize private or home education for their children. Elementary education in a non-native language was regarded only as an exception with the permission of school administration board. An elementary school certificate entitled one to continue one's education in a public secondary school.

The first State Assembly passed a law on public secondary schools on 7 December 1922. The five-year schools known as gymnasiums constituted the second stage of the comprehensive school, taught in the native language and did not provide religious instruction. Children of national minorities had the right to attend a secondary school with the official (Estonian) language at their own wish, although secondary schools with their native language instruction existed. However, an Estonian youth could attend for example a German or Russian gymnasium only for some very serious reason. In this way the Estonian legislation tried to put an end to Germanization and Russification of the Estonians through the school and at the same time excluded Estonianization of the ethnic minorities. A graduate of a secondary school had the right to enter a university without examinations. The law also provided for private secondary schools.

The two laws demonstrated that the Republic of Estonia had set the course towards reforming its educational system and making education more attainable to the people than it had been in earlier times. Educationists and lawmakers acted energetically, taking account of contemporary pedagogical requirements. Yet in some issues too much emphasis was put on general ideological considerations without taking heed of popular sentiment and its changes. Thus, wide circles of parents as well as right-wing parties were not prepared to accept total exclusion of religious instruction from school. The issue was put on a referendum in 1923, as a result of which religious instruction was made mandatory for schools even though it remained optional for students. Latvia had reached a similar compromise in 1919.

The need for teachers grew on all levels of school. The pedagogical training system began to be restored and expanded as early as the days of the War of Independence, in 1919. Teacher training colleges were opened and courses were arranged. Tartu University played a great role in preparing teachers and widening their horizons after its reopening as an Estonian institution in 1919. It was deemed that each teacher should have a general education corresponding to the level of the gymnasium (that was the level of education provided by the new Estonian-language training colleges). The teaching profession was keen on better preparation for their work. Elementary school teachers saw this as a means to winning wider recognition for their profession and bringing their status closer to that of secondary school teachers. The teaching staff required by secondary

schools was partly trained from among elementary school teachers on courses arranged at Tartu University.

The first constitution of the Republic of Estonia adopted in 1920 reconfirmed the democratic fundamental principles of education.

Estonia was one of the leaders – and a successful one – in what was a worldwide process characteristic of the 20th century: the development of the educational system of newly independent national states. What deserves special mention is the swift transition from the languages of colonizers to the Estonian language and reorientation of education and science to the native land – its nature, people and culture. At the same time, ethnic minorities – Russians, Germans, Swedes, Jews and others – were given wide opportunities to obtain education in their native tongues.